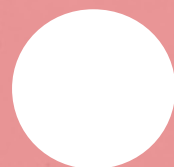

Erfgoed Brussel

36

Herfst 2022

U

Dossier

STADSGEZICHTEN

urban.brussels

8

Van het Congresplein naar het Panorama-project

De inrichting en heraanleg van een uitzichtpunt langs de *corniche royale*

CHRISTOPHE LOIR

ULB/KCML

CECILIA PAREDES

URBAN.BRUSSELS

NVDR

Wist u dat het Congresplein, ooit bekend omwille van het weergaloze uitzicht over Brussel, oorspronkelijk het 'Panoramaplein' heette? In de loop der jaren onderging de site grote veranderingen. Bij de vaak hevige debatten over de inrichting van het plein stond de opwaardering en het behoud van het landschap centraal. Christophe Loir en Cecilia Paredes vertellen het verhaal van de totstandkoming en evolutie van dit opmerkelijke uitzichtpunt.

Anoniem. Zicht op het Congresplein en zijn panorama 1875-1910, (© Amsterdam, Rijksmuseum, RP-F-00-1498).

AFB. 1A
Brussel gezien vanaf de Koningsstraat, met de locatie van bepaalde gebouwen. Gravure naar een tekening van luitenant-kolonel Robert Batty, 1830 (© MSB,M.2017.1).

AFB. 1B
Porseleinen kop met een opmerkelijk zicht op de Koningsstraat, ter hoogte van het panorama, vóór de inrichting als Congressplein (© MSB, inv.Gp.1953.53).

De inrichting van het Congresplein, destijds het *Panoramaplein* genoemd, vormde een belangrijke stap in de geschiedenis van de uitzichtpunten in het Brusselse gewest. Al vroeg stelde zich daarbij de vraag naar de inrichting van een publieke ruimte die specifiek bedoeld was om vanop die plek het landschap te bewonderen. Het plein langs de Koningsstraat zou een van de belangrijkste uitzichtpunten vormen van de *corniche royale*, de ‘richel’ waarop verschillende uitzichtpunten werden ingericht die een mooie blik op de benedenstad bieden, ter hoogte van de Kruidtuin, het standbeeld van generaal Belliard, het Koningsplein en aan het einde van de Regentschapsstraat, het Poelaertplein¹.

In deze bijdrage worden de verbanden verkend die in de loop der jaren ontstaan zijn tussen dit uitzichtpunt en zijn panorama. We onderscheiden daarin drie fasen: de aanleg van het Congresplein in de 19de eeuw, de verplaatsing van het uitzichtpunt en zijn heraanleg in de 20ste eeuw, in het kader van het tot stand komen van het Rijksadministratief Centrum, en uiteindelijk de huidige heraanleg van de site tot een multifunctioneel complex die gepaard gaat met een radicale transformatie van het uitzichtpunt.

DE INRICHTING VAN HET CONGRESPLEIN IN DE 19DE EEUW

Het doortrekken van de Koningsstraat in 1822 bood voor het eerst de kans om in Brussel, ter hoogte van de helling boven de zogeheten ‘Bas-Fonds’, een uitzonderlijk uitkijkpunt over de benedenstad in te richten. In zijn 19de-eeuwse verschijningsvorm was dat het resultaat van drie opeenvolgende ingrepen: de aanleg van een panoramisch plein (het huidige Congresplein), de oprichting van een nationaal monument (de Congreskolom) en het creëren van een monumentaal perspectief (de Congresstraat). Er werden tal van ontwerpen gemaakt (82 voor het plein en 53 voor de kolom). Bijna een halve eeuw lang werd er ook druk over gedebatteerd, zowel in de pers als binnen de gemeenteraad, waaruit een vroege bezorgdheid voor landschappen blijkt².

Het belang dat gehecht werd aan de aanleg van dat uitzichtpunt kan verklaard worden vanuit de kwaliteit van het landschap zoals het vanop die plek te zien is (AFB. 1A EN 1B) en vanuit de lig-

ging langs een prestigieuze as, als bevestiging van een nieuwe esthetiek van de landschappelijke dimensie van de openbare ruimte³. Verder overlappen hier twee grote prioriteiten van de stad van het midden van de 19de eeuw elkaar: de voltooiing van de modernisering van de bovenstad (in het verlengde van de vlakbij gelegen Koningswijk) en de herwaardering van de historische monumenten in de benedenstad, meer bepaald de restauratie van de collegiale kerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele en het stadhuis, die van hieruit perfect te bewonderen vallen (AFB. 2).

HET ONTWERP VAN EEN UITZICHTPUNT: DE AANLEG VAN HET PANORAMAPLEIN (1825-1849)

De eerste fase bestond uit het aanleggen van de plaats en het uitzichtpunt, zeg maar het panorama in scène zetten⁴. Na een twintigtal jaren, die voornamelijk opgingen aan de onderhandelingen over de aankoop van de terreinen door de Stad (1825-1845), verschoof het debat naar de ontwikkeling van het programma, de organisatie van de wedstrijd (1847) en de selectie van het project dat het uiteindelijk zou halen, dat van Jean-Pierre Cluysenaar. Cluysenaar stelde een rechthoekig plein voor op hetzelfde niveau als de Koningsstraat, maar licht hellend, met een lagergelegen markt – in de *Bas-Fonds* – die toegankelijk zou zijn via een monumentale trap (AFB. 3). We zien in deze fase vier bekommernissen omtrent het landschap: welk panorama in beeld brengen, hoe moet het overkomen op de schaal van het parcours van de Koningsstraat, de naam voor de plaats en tot slot de maatregelen om het uitzicht dat op die manier tot stand komt te beschermen.

De kwestie van de kadrering van het panorama, dat wil zeggen de afbakening van het gezichtsveld, werd uitgebreid besproken. De beperkingen van het terrein en de wens om langs het nieuwe plein gebouwen te plannen hebben het oorspronkelijke vrije uitzicht langs de Koningsstraat verkleind van 167 tot 90 meter. Er kwam een grondig onderzoek om de afmetingen en de hellingsgraad van het plein te bepalen. Toen het programma van de wedstrijd van 1846 vastgelegd moest worden, deden de overheden zelfs een beroep op allerhande vormen van modellen (houten afrasteringen, palen), om ter plaatse na te gaan wat het effect van het ontwerp zou zijn op het beeld van het panorama⁵.

1. Voor een uitvoeriger voorstelling van die ‘corniche’ verwijzen we naar het artikel van Christophe Loir in dit nummer.

2. Tijdens tientallen zittingen van de gemeenteraad van de Stad Brussel werden discussies over de plek gevoerd (zie *Gemeentebled van de stad Brussel*, verder afgekort tot GBB) en in de pers verschenen tal van artikels (voor de periode 1840-1849 hebben we er een honderdtal gevonden, alleen al in het blad *L'Indépendance belge*). We willen hier focussen op de analyse van het landschap. Voor een meer feitelijke geschiedenis van de Bas-Fonds en het Congresplein verwijzen we graag naar het werk van LEBLICQ, A. en LEBLICQ, Y., ‘Quelques souvenirs d’une enfance dans le quartier bruxellois des Bas-Fonds au début du XXe siècle’, in *Cahiers Bruxellois – Brusselse Cahiers*, 2017/1 (XLIX), pp. 301-360. <https://www.cairn.info/revue-cahiers-bruxellois-2017-1-page-301.htm> (Franstalig) en DEMEY, Th., *Bruxelles. Chronique d’une capitale en chantier*, vol. 2, Paul Legrain, Brussel, 1992, pp. 63-99.

3. PHILIPPOT, P., ‘Les formes de l’espace dans l’architecture de l’historicisme’, in VANDENDAELE, R. (dir.), *Poelaert et son temps*, Gemeentekrediet, Brussel, 1980, pp. 101-110, hier p. 104.

4. We focussen onze analyse op de landschappelijke dimensie, maar de aanleg van het plein omvat ook een aspect uitrusting (de wijk voorzien van een overdekte markt) en een aspect mobiliteit (een betere verbinding creëren tussen de boven- en de benedenstad).

5. Zie in dat verband het artikel van Marie Demanet in deze publicatie.

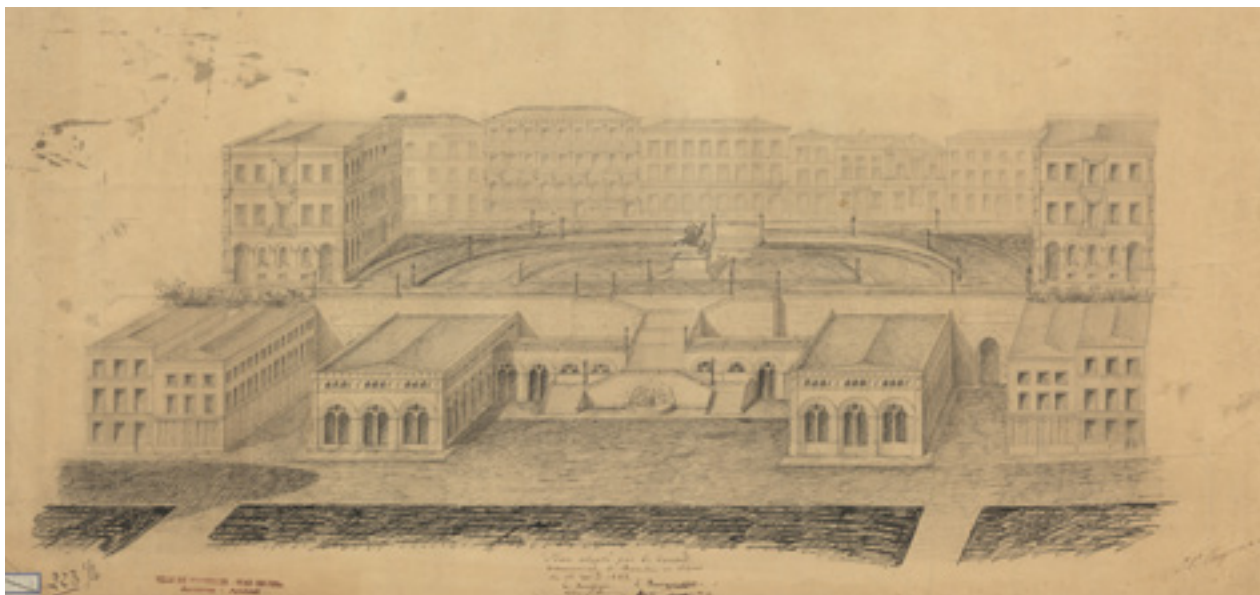
AFB. 2

Zicht op het gasthuis van de Oratorianen en de collegiale Sint-Michiels- en Sint-Goedelekerk. Schets uit 1848 van de schilder François-Joseph Navez, vanaf het terras van zijn woning op het Panoramaplein (privéverzameling).

Chronologie van de aanleg van het Congresplein in de 19de eeuw

- 18 juni 1822:** eersteenlegging van de werken voor de verlenging van de Koningsstraat
- 1825:** begin van de discussies over het behoud van het panorama en organisatie van de eerste wedstrijd
- 1845:** de Stad koopt de terreinen aan
- 1847:** wedstrijd voor de inrichting van de *Bas-Fonds*
- 1848:** begin van de werken aan het plein en de markt, die zouden duren tot 1857 voor wat de ruwbouw aangaat. De lantaarnpalen van de monumentale trap werden pas in 1862 geplaatst)
- 24 september 1849:** het koninklijk besluit over de wedstrijd voor de oprichting van een kolom ter ere van het Nationaal Congres
- 25 september 1850:** de eersteenlegging voor de Congreskolom
- 1854:** voorstel voor de verplaatsing van de Congreskolom
- 26 september 1859:** inhuldiging van de Congreskolom
- 1874:** goedkeuring van het plan voor de heraanleg van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk en discussie over de noodzaak van een perspectief in de as van de kolom
- 1877:** debatten over de breedte van de toekomstige Congresstraat
- 1878:** einde van de bouwwerken voor de twee gebouwen op de hoeken van de Koningsstraat en de Congresstraat.

AFB. 3
J.P. Cluysenaar, bovenaanzicht van het inrichtingsproject voor de Bas-fonds van de Koningsstraat, goedgekeurd door de gemeenteraad op 22 december 1847 (SAB, P.P., 223/1).

6. "volgens een regelmatig plan gebouwd moesten worden. Hun architectuur moest elegant en gedistingeerd zijn, beantwoordend aan de schoonheid van de locatie waar ze zich bevinden, maar zonder zich te vermengen met die van de openbare gebouwen." Het programma voor de wedstrijd werd goedgekeurd op 27 mei 1847.

7. Michel-Auguste Blaes (1809-1855), jurist, journalist en Brussels politicus. Na zijn rechtenstudies ging hij in de journalistiek, om later in Brussel gemeenteraadslid te worden (oktober 1845) en schepen van Openbare Werken (september 1848). Die functie zou hij bekleden tot aan zijn dood op 45-jarige leeftijd. Tien jaar lang (1845-1855) speelde hij een hoofdrol bij alles wat met openbare werken in de hoofdstad te maken had: moderniseren van het wegennet, regelgeving voor bouwheren, verfraaiings- en saneringswerken. In een van de wijken die hij hielp saneren is een straat naar hem genoemd. Ook wat de aanleg van het Congresplein betreft behoorde hij tot de belangrijkste actoren, onder meer als verslaggever voor het gedeelte openbare werken. Cf. STAPPAERTS, F., 'Blaes (Michel-Auguste)', in *Biographie nationale*, deel 2, H. Thiry-Van Buggenhoudt, Brussel, 1868, col. 447-450.

Elk van die elementen werd grondig bestudeerd. Zo werd, om de zichtbaarheid van het onderste gedeelte te behouden, de helling zo aangepast dat de bovenkant van de leuning zich op het niveau bevindt van de Koningsstraat.

De centrale vraag bleef toch welk architecturaal kader er rond dit hele panorama moest komen. Het programma van de wedstrijd van 1847 schreef voor dat de gevels "seront construites d'après un plan régulier; leur architecture, sans se confondre avec celle des édifices publics, devra présenter un caractère d'élégance et de distinction qui réponde à la beauté de l'emplacement qu'elles occupent"⁶. Uit de tussenkomsten van gemeenteraadslid Auguste Blaes⁷, de spilfiguur van het hele project, kwam de wens naar voren om het panorama in de verf te zetten door middel van nieuwe, ondergeschikte gebouwen. In hedendaagse termen zouden we hier over begeleidingsarchitectuur kunnen spreken:

"La place sera pour le panorama ce que l'avant-scène est pour un théâtre. [...] le rôle de l'architecte est de s'effacer en quelque sorte: sa tâche se borne à assurer la conservation de cet admirable site, à en faire ressortir la beauté. La ville de Bruxelles possède un magnifique tableau; il s'agit de l'encadrer."⁸

Uiteindelijk zou Joseph Poelaert de beide herenhuizen (1850-1852) bouwen die van het

Congresplein een symmetrisch geheel maken in een eclectische stijl die opging in het neo-classicisme van de nabijgelegen Koningswijk⁹ en het tegelijk ook vernieuwde.

De debatten over de aanleg van het plein gingen ook over de vraag hoe het panorama er moest uitzien vanuit de Koningsstraat, de enige straat van waaruit het uitzicht te bewonderen viel, aangezien de Congresstraat nog niet getrokken was. Tijdgenoten hielden rekening met het traject vanwaar de plek gezien kon worden: de met panorama's bebakende *corniche royale*¹⁰. De kwestie van de zichtbaarheid (panorama zichtbaar voor al wie in de Koningsstraat voorbijkomt, dan wel voor wie naar de balustrade toe gaat) kwam aan bod toen het over de breedte ging die het nieuwe plein moest krijgen. Voor journalist Victor Joly¹¹ schuilden de specificiteit, de charme maar ook het belang van het panorama in het feit dat het zichtbaar was vanop een drukke verkeersader in de stad zelf en niet, zoals zo vaak, vanop een uitkijkpunt aan de buitenzijde van de stedelijke ruimte. Auguste Blaes nam in de gemeenteraad de argumenten van Joly over, in de volgende bewoordingen: "Mais le panorama actuel, on n'a pas besoin d'aller le chercher: il s'offre de lui-même à tous les regards; nul détour à faire; le tableau tout entier, et voilà précisément son grand mérite, est visible en tout temps, à toute

heure, pour quiconque passe par la rue Royale. Les vues pittoresques ne sont pas rares: à la ville aussi bien qu'à la campagne, il y en a de magnifiques; mais il faut aller les chercher la plupart du temps, les chercher tantôt au haut d'une tour, tantôt au sommet d'un rocher escarpé, et le plus souvent dans des lieux écartés. Ce qui est rare, c'est une vue comme celle-ci, dans l'intérieur d'une ville, le long d'une grande rue, une vue à la portée de tout le monde et qui se rencontre là juste où tout le monde passe. Déplacer le point de vue, le porter à une centaine de mètres plus loin, c'est confisquer le panorama pour plus des trois quarts du public. Sur cent personnes qui passeront par la rue Royale, il n'y en a pas vingt-cinq qui se détourneront de leur chemin et prendront la peine de se transporter au bout du remblai, pour le plaisir de régaler leurs yeux d'un spectacle plus beau.¹²

De tijdgenoten beperkten de analyse van de zichtbaarheid niet tot de ruimtelijke locatie maar hielden op een vrij geraffineerde manier ook rekening met de relatie tussen de waarneming en de verplaatsing. Het was hen niet louter te doen om het statisch beoordelen van het uitzicht (vanop een bepaald vast punt), maar ook om het bewegende landschap, gekoppeld aan de snelheid waarmee men zich voortbewoog¹³. Het ging er in de jaren 1840 niet meer enkel om, zoals in de Koningswijk, een ruimtelijke inrichting te ontwerpen op maat van een flaneur, wiens mobiliteit gekenmerkt is door traagheid en omwegen, maar ook voor de gehaaste voorbijganger die snel zijn bestemming wil bereiken. Vandaar het gevatte antwoord van Auguste Blaes, op een vraag om een portiek met zuilengalerij te verplaatsen naar de voorgrond, tussen de Koningsstraat en het nieuwe plein: *"Aujourd'hui, pour jouir du point de vue, point n'est besoin de s'arrêter; on passe, et d'un coup d'œil on embrasse l'ensemble du tableau; si affairé qu'on soit, si vite qu'on aille, à pied, à cheval, en voiture, on n'en perd rien. Élevez une colonnade le long de la rue, et voilà une partie du panorama perdue pour ceux qui n'ont pas le temps de faire halte, de s'appuyer sur la balustrade du portique", comme dit l'architecte cité plus haut.*¹⁴

De landschappelijke functie van de plek komt ook tot uiting in de gekozen benaming. Oorspronkelijk had de plaats waar dit uitzicht over de benedenstad te bewonderen viel geen specifieke naam. Het was gewoon een stuk van de verlengde Koningsstraat. In 1849, nog vóór de

werken afgerond waren, besloot het stadsbestuur de plaats om te dopen tot *Panorama-plein*. De naam was niet lang in voege, van juni 1849 tot september 1850, maar ze gaf wel duidelijk de functie aan van deze plek, die speciaal in het leven geroepen was om er van het landschap te genieten. Merk op dat in de woordenboeken van die tijd het woord 'panorama' nog vrij nieuw was en tot dan, officieel althans, alleen verwees naar een groot cirkelvormig – panoramisch – landschapsschilderij dat doorgaans in een ronde ruimte tentoongesteld werd¹⁵. Tentoonstellingen met geschilderde panorama's kenden een groot succes¹⁶. Bij uitbreiding is men de term ook gaan gebruiken voor een groot landschap, maar dan in de realiteit, zoals dat vanop een hoogte te bewonderen valt. Het woord 'panorama' komt dus oorspronkelijk uit het vocabularium van de schilderkunst, zoals veel van de termen waarmee het uitzicht beschreven werd: 'landschap', 'kader', 'tafereel', 'achtergrond', 'motief', 'pittoresk'. In de benaming 'Panoramaplein', of 'place des Panoramas', was de algemene term 'plein' die de nieuwe ruimte haar statuut gaf, niet per se evident. Een en ander hing onder meer af van de door de architecten voorgestelde afmetingen en het programma van de wedstrijd van 1847. Dat schreef een ruimte voor 'ofwel voor de aanleg van een plein, ofwel voor een verbreding van de Koningsstraat'¹⁷.

Bij het creëren van dit uitzichtpunt dacht de gemeentelijke overheid meteen ook na over middelen om het voortbestaan van het panorama op lange termijn te verzekeren. Dat kon alleen door ervoor te zorgen dat in de toekomst in de lagergelegen delen geen bebouwing kwam die een gedeelte van het uitzicht zou wegnemen.

*"S'il importe de régler la forme et les dimensions de la place et du marché des Bas-fonds, de manière à ne pas échancre le panorama, il n'importe pas moins d'empêcher qu'on ne donne trop d'élévation aux constructions à faire par-delà les Bas-fonds. Il y a là un danger qu'il faut absolument écarter; sinon, l'affaire des Bas-fonds ne peut être considérée comme résolue: quelques bâtisses suffiraient pour rendre désormais invisible une partie du tableau."*¹⁸

De kwestie van het regelen van de bouwhoogte in de *Bas-Fonds* was vrij delicaat. Met welke perimeter moest men rekening houden en op welke manier kon men een maximale bouwhoogte opleggen (*non altius tollendi*) aan een eigenaar die er al een gebouw bezat? De Stad

8. "Het plein zal voor het panorama werken als het voortoneel bij een theaterpodium. [...] Het is in zekere zin de functie van de architect om op de achtergrond te blijven. Zijn taak blijft beperkt tot het behoud van deze prachtige site en het benadrukken van haar schoonheid. De stad Brussel vormt een prachtig schilderij. Het komt erop aan het ook mooi in te kaderen." GBB, zitting van de gemeenteraad van 8 mei 1847.

9. We merken op dat het uitzichtpunt wel aanleiding heeft gegeven tot wat architecturaal gewedijver, waarin al vroeg de architecturale originaliteit en vernieuwing tot uiting kwamen, naar het voorbeeld, voor wat de gevelrij van de Koningsstraat tegenover het panorama betreft, van de grote woning die door Jean-Pierre Cluysenaar enkele jaren vóór de gebouwen van Poelaert werd gebouwd (gedeeltelijk behouden) en ook van het huis en het atelier van de schilder François-Joseph Navez (afgebroken). Zie LOIR, Chr., 'Variaties op een stijl: de Koningsstraat en het neoclassicisme', in *Erfgoed Brussel*, september 2016, nr. 19-20, pp. 18-31.

10. Zie tekst over de *corniche royale* in dit nummer.

11. JOLY, V., 'Les bas-fonds de la rue Royale', in *L'Indépendance belge*, 29 mei 1846, noot 1.

12. "Naar het huidige panorama moet men echter niet op zoek: het biedt zich aan iedereen vanzelf aan. Er is geen enkele omweg voor nodig. Het hele plaatje — en daarin schuilt precies de grote verdienste — is altijd zichtbaar, op ieder moment en voor iedereen die door de Koningsstraat voorbijkomt. We komen geen pittoreske uitzichten te kort, in de stad en op de buiten. En ze zijn vaak verbluffend, maar je moet er meestal naar op zoek, je moet er een toren voor beklimmen of een steile rots, vaak op afgelegen plaatsen. Veel zeldzamer is een uitzicht als dit, te midden van de stad, langs een grote straat, een uitzicht binnen ieders bereik en net daar waar iedereen langskomt. Zo'n uitzichtpunt een honderdtal meter verplaatsen zou neerkomen op een beslagname van dat panorama voor meer dan driekwart van het publiek. Van de honderd mensen die door de Koningsstraat wandelen zullen er geen vijftientig het ommetje maken en de moeite nemen om tot aan de rand van de reling te gaan om er hun ogen de kost te geven." GBB, zitting van de gemeenteraad van 8 mei 1847, pp. 276-277.

AFB. 4
 In de omgeving van het
 Congresplein zijn er
 verschillende huizen met een
 terras of een plat dak waar men
 van het uitzicht kan genieten
 zoals hier, Koningsstraat nr. 83
 (A. de Ville de Goyet,
 2021 © urban.brussels)

13. DESPORTES, M., *Paysages en mouvement. Transports et perception de l'espace. XVIIIe-XXe siècle*, Editions Gallimard, Parijs, 2005 (Bibliothèque illustrée des Histoires), en in het bijzonder hoofdstuk 3 'L'épreuve du pittoresque. Visiter les villes d'art au tournant du siècle', pp. 167-199.

14. "Om op dit moment van het uitzicht te genieten, moet men niet halthouden. Men komt voorbij en ziet in één oogopslag het hele plaatje, ook wie druk bezig is, hoe snel men ook gaat, te voet, te paard of met de wagen. Men kan het niet missen. Zet nu een zuilengalerij langs de straat en een gedeelte van het panorama gaat verloren voor wie de tijd niet neemt om even halt te houden en 'over de balustrade van de portiek' te leunen, zoals de bovenvermelde architect al zei." Verslag aan de gemeenteraad tijdens de zitting van 27 november 1847, door Auguste Blaes, in naam van de afdeling openbare werken, gepubliceerd in *L'Indépendance belge*, 5 december 1847.

15. *Dictionnaire de l'Académie française* (6e editie, 1835): "Groot cirkelvormig, doorlopend schilderij, zo opgehangen dat de kijker, die zich in het midden bevindt, de voorgestelde objecten ziet alsof zij of hij vanop een hoogte de hele horizon zou bekijken die zich rond hem ontvouwt". Pas vanaf de 8e editie (1935) vinden we de toevoeging "Betekent bij uitbreiding ook overzichtsbeeld. Vanop de klokkentoren is een uitgestrekt panorama te zien" [eigen vertaling].

16. DERREY-CAPON, D., *Alfred Stevens (1823-1906) en het panorama van de geschiedenis van de eeuw*, Amsterdam, 2009; LEROY, I., *Panorama van de Slag bij Waterloo: uitzonderlijke getuige van de panorama-saga*, Waterloo, 2009.

17. Het programma van de wedstrijd werd goedgekeurd op 27 mei 1847. We merken echter op dat de afmetingen een van de criteria vormden om de benaming te bepalen. Zelfs een beperkte ruimte kon al 'plein' genoemd worden, naar het voorbeeld van de kortstondige benaming 'Belliardplein' die men enkele jaren voordien bedacht had voor het panorama vanop de trap van de Bibliotheek, achter het standbeeld van generaal Belliard, in de huidige Baron Hortastraat.

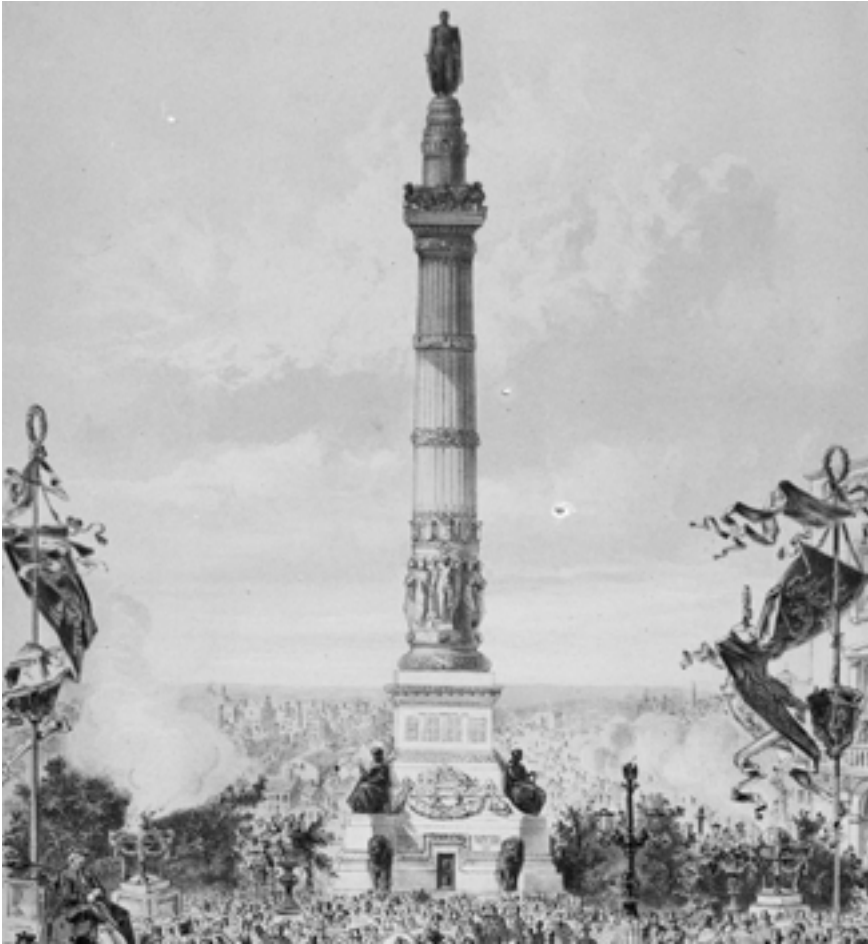
zelf had niet de middelen om alle terreinen te kopen en ze met een dergelijke erfdienstbaarheid opnieuw van de hand te doen. Dus moest met elke eigenaar afzonderlijk een regeling getroffen worden¹⁹. Het heeft tien jaar van onderhandelingen gekost, tot in 1847, om ertoe te komen dat de meeste vastgoedbezitters in de toenmalige *Aardeweg-* en *Lang-Levenstraat* zich zouden engageren om niet hoger te bouwen dan 10m95. We merken ook op dat die erfdienstbaarheid bij verschillende gebouwen geleid heeft tot het vervangen van de traditionele dakhellingen door een dakterras of plat dak, om onder de maximale hoogte te blijven (AFB. 4), naar het voorbeeld trouwens van de nieuwe overdekte markt zelf²⁰.

EEN UITZICHTPUNT TOT MONUMENT VERHEFFEN: DE OPRICHTING VAN DE CONGRESKOLOM (1849-1859)

Het idee om in het midden van het plein een of ander monument te plaatsen was al voorgesteld door enkele van de deelnemers aan de inrichtingswedstrijd van 1847. In 1849, terwijl het egaliseren van het *Panoramaplein* nog aan de gang was, ging de Stad er al mee akkoord om de ruimte ter beschikking te stellen van de regering voor de oprichting van een monument ter ere van het Nationaal Congres en de onafhankelijkheid van België. Daartoe werd een ruimte in het midden van het plein vrijgehouden en werden er fundamenten geplaatst voor een sokkel. Er kwam een nieuwe wedstrijd voor

de oprichting van een kolom, waarop 53 voorstellen werden ingediend. Daarvan werden er twee bekroond en uiteindelijk kwam het ontwerp van Joseph Poelaert als winnaar uit de bus. Er verliepen wel nog negen jaar tussen de eerstesteenlegging voor de kolom, op 25 september 1850, en de inhuldiging ervan op 26 september 1859. Terwijl de werken aansleepten gingen er al stemmen op tegen de plaatsing van het monument, met als argument dat het panorama eronder zou lijden. De debatten raakten bijzonder verhit toen raadslid Vanderlinden in 1854, gesterkt door een petitie met ruim 200 handtekeningen van omwonenden aan de gemeenteraad²¹, met het voorstel kwam om de regering te vragen de kolom – waarvoor de steigers klaarstonden maar enkel de sokkel voltooid was – te verplaatsen naar het rondpunt van de Wetstraat, het toekomstige Schumanplein. De motie werd aanvaard maar de minister van Binnenlandse Zaken zou categoriek weigeren om op de beslissing terug te komen.

Door in het midden van het uitzichtpunt die Congresskolom toe te voegen, werd aan de oorspronkelijke functie – van het landschap genieten – ook een nationale herdenkingsfunctie toegevoegd. Op het panorama straalde iets af van de patriottische gloed van de jonge natie, zeker met de jaarlijkse feesten naar aanleiding van de Septemberdagen, reeds vanaf de eerstesteenlegging op 25 september 1850²² (AFB. 5). Enkele dagen vóór die plechtigheid doopte het college van burgemeester en schepenen het *Panoramaplein* om tot Congresplein en officialiseerde het daarmee de nieuwe status

AFB. 5
Gerlier Gustave, Inhouding van de
Congreskolom in 1859, lithographie (© KBR,
Prentenkabinet, afdruk KIK-IRPA, Brussels,
E030029).

van het plein. De wisselwerking tussen uitzichtpunt en monument was trouwens niet nieuw in het Brusselse, aangezien de Stad eerder ook al gekozen had voor een dergelijke combinatie bij de oprichting van het standbeeld van generaal Belliard, dat in 1838 ingehuldigd werd op de hoek van de Koningsstraat en de huidige Baron Hortastraat. Ter ondersteuning van het project voor een monument op het Congresplein²³ (AFB. 6) werd trouwens herhaaldelijk verwezen naar dat eerdere voorbeeld.

Hoe vielen, in het specifieke geval van het Congresplein, uiteenlopende doelstellingen als observatie, herdenking en landschappelijk uitzichtpunt te combineren en hoe zag men het visuele verband tussen de kolom en het panorama? In de pers liepen de meningen uiteen. Toen de ingediende voorstellen voor de wedstrijd voor de kolom in het Museum voor Schone Kunsten werden tentoongesteld, kon-

den die op het enthousiasme van bepaalde journalisten rekenen: *"Sans la colonne du Congrès, la place des Panoramas serait incomplète. Il lui faut un monument. On ne peut en donner un plus riche que celui-là!"*²⁴ Anderen vinden intengendeel dat de kolom het hele panorama om zeep helpt. Zo schreef een lezer in dezelfde krant, een week na het verslag over de tentoonstelling: *"Adieu la place, adieu le paysage"*²⁵. Afgezien van de impact van het monument op het panorama, hadden tijdgenoten het ook over het omgekeerd 'effect', namelijk dat van de omgeving op de kolom zelf. De tussenkomsten van Van-erlinden in de gemeenteraad, toen hij in 1854²⁶ zijn voorstel verdedigde om de kolom te verplaatsen, getuigen van het feit dat in de toenmalige debatten een beroep werd gedaan op de landschappelijke dimensie en de visuele beleving van de ruimte. Vanderlinden wees ook op het gebrek aan afstand en het ontbreken van een totaalbeeld van de kolom, op het

18. "Het is belangrijk om de vorm en de afmetingen van het plein en de markt eronder te regelen, maar even belangrijk, om het panorama niet te bederven, is dat de bebouwing in de lageregelegen delen niet te hoog mag komen. Dat gevaar moeten we absoluut vermijden, anders kunnen we de zaak van de *Bas-Fonds* niet als opgelost beschouwen: er is niet veel nodig om een gedeelte van het tafereel aan het zicht te onttrekken." Tussenkomen van Blaes, GBB, zitting van de gemeenteraad van 8 mei 1847.

19. De kwestie van een erf-dienstbaarheid onder de vorm van een maximale bouwhoogte om het uitzicht te bewaren, was enkele jaren eerder al opgeroepen, toen de bouw in 1840 van twee panden onderaan de trap van de Bibliotheek het panorama vanuit de Koningsstraat ter hoogte van het standbeeld van generaal Belliard had aangetast. De zaak kwam voor de recht-bank en liep uit op de afbraak van het gedeelte dat uitkwam boven de door de erf-dienstbaarheid opgelegde maximumhoogte. De pers volgde het dossier toen gretig. Zie *L'Indépendance belge*, 21 juli 1841, 23 juli 1841, 28 december 1841, 27 januari 1842 en *Journal de Bruxelles*, 10 augustus 1841 en 3 februari 1842. Voor de bescherming van het uitzicht ter hoogte van de Baron Hortastraat, zie de bijdrage van Judith Le Maire in dit nummer.

20. In 1853 ziet men dat nieuwe woningen een terrasvormig dak krijgen, om het panorama te vrijwaren (*Journal de Bruxelles*, 13 februari 1853).

21. GBB, zittingen van 26 augustus en 2 en 19 september, Archieven van de Stad Brussel, Openbare Werken, 1314, petitie van 26 augustus 1854, ondertekend door ruim 200 inwoners van Brussel, met de vraag om 'het panorama van het Congresplein in stand te houden'.

22. De tijdsverwijzing 'Septemberdagen' slaat op het begin van de Belgische Revolutie (23-27 september 1830). Het is ook tijdens de jaarlijkse herdenking van de Septemberdagen dat het besluit voor de wedstrijd omtrent het oprichten van een kolom werd goedgekeurd én dat de inhuldiging ervan plaatsvond (cf. chronologie aan het begin van dit artikel).

AFB. 6
Louis-Joseph Ghémar, De begrafenis van Leopold de 1e (1865). Doorgang van de rouwstoet over het Congresplein. Gouache op basis van foto's (© KIK-IRPA, Brussels, Km017120).

23. Bijvoorbeeld in het verslag van Auguste Blaes aan de gemeenteraad, tijdens de zitting van 27 november 1847, namens de afdeling Openbare Werken, gepubliceerd in *L'Indépendance belge*, 5 december 1847.

24. "Zonder de Congreskolom zou het Panoramaplein niet compleet zijn. Hier is een monument nodig. En men kan zich geen rijker exemplaar voorstellen dan dit!" *L'Indépendance belge*, 14 januari 1850.

25. "Vaarwel plein, vaarwel panoramisch uitzicht" *L'Indépendance belge*, 22 januari 1850.

26. GBB, zitting van 2 september 1854.

reducerend effect van de huizen errond en het verbergen van een stuk van het panorama, op de impact van de achtergrond (de lucht) en de oriëntatie ten opzichte van de zon.

HET MONUMENT EN PANORAMA IN PERSPECTIEF: HET DOORTREKKEN VAN DE CONGRESSTRAAT (1859-1878)

De toevoeging van het monument op het midden van het plein leidde logischerwijze tot de overweging om dat ook in perspectief te zetten met een as die ernaartoe leidt – de toekomstige Congresstraat – dwars door de oude Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwijk (AFB. 7). Reeds ten tijde van de inhuldiging van de Congreskolom werden voorstellen ingediend om een monumentaal perspectief te creëren. Gedurende een vijftiental jaren omvatten alle plannen voor

een sanering van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwijk, waaronder ook dat van Antoine Mennessier dat in 1874 zou goedgekeurd worden, het voorstel om een perspectiefas naar de kolom te creëren, ook al waren daar aanzienlijke nivelleringswerken voor nodig. Uiteindelijk werd de Congresstraat doorgetrokken. En toen in 1878 de twee gebouwen van architect Wynand Janssens op de hoek van de Congresstraat en de Koningsstraat klaar waren, kon dit als de laatste stap gezien worden in de aanleg van het Congresplein in zijn 19de-eeuwse gedaante. De Congresstraat sloot aan bij de aanlegprincipes van die tijd, met een stervormig netwerk van rechte, vanop de Vrijheidsplaats vertrekkende straten, waardoor het in de wijk niet aan perspectieven en vergezichten ontbrak.

In het geval van de Congresstraat vormde de kolom – in de as van de nieuwe straat en zichtbaar vanaf de Leuvensepoort (het huidige

De beklimming van de Congresskolom

De beklimming van de Congresskolom werd aanbevolen in de reisgidsen van die tijd. Vanop een panoramisch platform boven het kapiteel kon de stad vanuit de hoogte bekeken worden. Vanaf de eerste maanden na de inhuldiging prezen auteurs de kwaliteit van het uitzonderlijke uitkijkpunt: "Zonder de beklimming te maken kan men zich onmogelijk reken-schap geven van de schoonheid en vooral de grootsheid van het panorama dat zich voor de ogen van de toeschouwer uitstrekt. De perimeter ervan bedraagt meer dan 25 mijl. Behalve de hoofdstad en haar randgebieden ziet men er, zonder verrekijker, ruim dertig dorpen en gemeenten."²⁷

Zijn analyse bleef niet enkel beperkt tot de perimeter van het Congresplein, hij had het ook over het uitzicht op de kolom vanuit de benedenstad en vanuit het Park van Brussel, 'vanwaar men zijn topje ziet priemen, als een fabrieksschoorsteen'.

Zicht vanaf de balustrade van het Congresplein richting Sint-Michiels en Sint-Goedelekathedraal en het stadhuis (© verz. Belfius Bank - Académie royale de Belgique © ARB - urban.brussels, DE18_134).

Uitzicht van bovenop de Congresskolom richting Sint-Michiels en Sint-Goedele en het stadscentrum (© verz. Belfius Bank - Académie royale de Belgique © ARB - urban.brussels, DE18_119).

Een fotogeniek uitzichtpunt

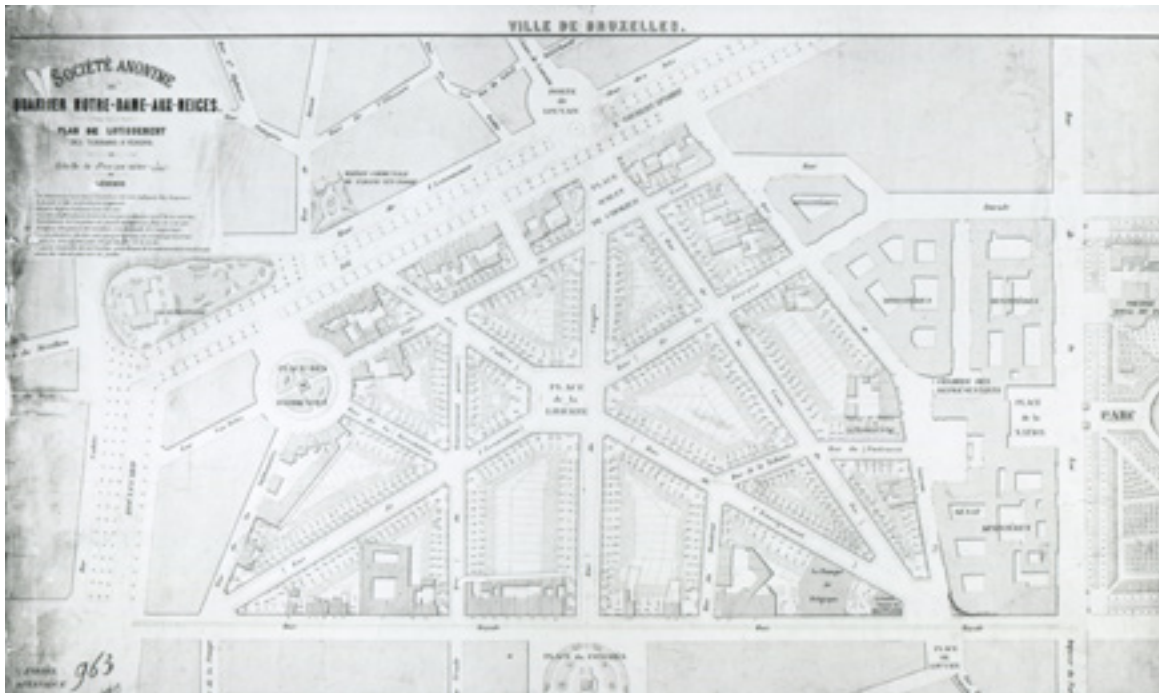
Reeds vanaf de inhuldiging van het monument in 1859 werden de kolom en het panorama uitvoerig in beeld gebracht en werden er foto's van verspreid. Bij de inhuldiging maakte de Franse fotograaf Gilbert Radoux, architect van opleiding maar vooral bekend voor zijn topografische uitzichten, een reeks van 17 platen onder de titel *La Colonne du Congrès*. Eén daarvan, het overzichtsbeeld van het monument, was de allereerste foto naar de natuur die in een boekwerk opgenomen werd²⁸.

27. *La colonne du Congrès et de la Constitution, inaugurée le 26 septembre 1859*, A. Labroue et Compagnie, Brussel, 1859, p. 8.

28. CONSIDERANT, N., *Inauguration de la Colonne de la Constitution et du Congrès. Septembre 1859*, Bruylant-Christophe et Cie, Brussel, 1859. Over Radoux en zijn platen, zie JOSEPH, S.F., 'Origines et pionniers de l'édition photographique et photolithographique en Belgique', in *Monte Artium: Journal of the Royal Library of Belgium*, Vol. 7 (2014), pp. 37-56, hier pp. 45-46; LEENAERTS, D., *L'image de la ville. Bruxelles et ses photographes des années 1850 à nos jours*, CFC-Editions, Brussel, 2009, pp. 34-35.

Gilbert Radoux, Foto van de Congresskolom en het panorama dat men te zien krijgt vanaf het Congressplein, 1859 (© Cidep).

AFB. 7
Plan van de verkaveling van de bouwgronden in de nieuwe wijk Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuw, 1876 (© SAB).

AFB. 9
De Marché du Parc en het Congresplein rond 1900. De stedenbouwkundige inrichting volgt het principe van een symmetrieas door het geheel (© verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels DE04_284).

AFB. 8A EN 8B

Het uitzicht richting Congreskolom. A) vanaf Madou; B) vanaf de Congresstraat, rond 1900 (© verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels, DE21_033 en DE25_220).

Madouplein) – de achtergrond van een vergezicht van 400 meter, terwijl het panorama – of om precies te zijn, de lucht – gedegradeerd werd tot een eenvoudige achtergrond. Het oorspronkelijke zijaanzicht, via de Koningsstraat, werd door het doortrekken van de nieuwe as aangevuld met een vooraanzicht. Door de nieuwe toegangsas is het panorama niet langer een van de opeenvolgende scènes langsheen de *corniche royale* vanwaar de benedenstad te bewonderen valt. Het vormt nu eerder de achtergrond van een lang perspectief dat men zonder meer van vooraan kan bekijken terwijl het geleidelijk dichterbij komt, naarmate men zich door de wijk beweegt. In de wijk verwijzen de straatnamen duidelijk naar het politieke karakter van de kolom. We merken op dat de naamkeuze voor de nieuwe straat en de driedubbele herhaling van 'Congres' voor de straat, het plein en de kolom de coherentie versterkt en de ruimtelijke verbinding benadrukt tussen de drie elementen (AFB. 8A EN 8B).

Tijdens de zittingen van de gemeenteraad kwam de visuele impact van de Congresstraat op het monument en het panorama tot twee keer toe ter sprake. Om te beginnen bij de goedkeuring van het plan voor de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk, in 1874. Enkele raadsleden hadden vragen bij de relevantie zelf van het vergezicht, rekening houdende met het kostenplaatje voor de nivelleringswerken die ze vereisten²⁹. Sommigen vonden dit een 'dure luxe'. Ze benadrukten dat de kolom ontworpen was om van dichtbij te bekijken en er niets bij won om zichtbaar te zijn vanaf de verdergelegen lanen (Leuvensepoort). Zo bekeken gaat door een lang vergezicht het verrassingseffect verloren en wordt ook het kader voor het panorama verkleind.

In 1877³⁰, terwijl de inrichtingswerken aan de gang zijn, houdt de vraag de gemeenteraad

op-nieuw bezig, deze keer door toedoen van raadslid Antoine Trappeniers³¹, zelf architect en indiener van een voorstel voor de sanering van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk. Hij brengt in de raad de breedte van de Congresstraat ter sprake, die volgens hem niet volstaat. Hij stelt niet alleen voor om ze te verbreden tot 22 meter, met het argument dat het om een 'magnifiek uitzichtpunt [gaat] dat we moeten koesteren', maar ook om nog meer assen aan te leggen die bij het panorama zouden uitmonden³². Architect Henri Beyaert, ook gemeente-raadslid, mengt zich in het debat met het voorstel om alleen de uitmonding van de Congresstraat te verbreden, tot zo'n 35 à 40 meter, en de huizenrij schuin af te snijden. Die laatste ingreep zou het voordeel hebben dat vanaf die huizen een schuine blik op het panorama geboden wordt. Hun interpellaties blijven zonder gevolg. De weigering om de as te verbreden omwille van een beter uitzicht over het panorama achter de kolom maakt duidelijk dat de gemeenteraad wellicht de grens had bereikt van haar bereidheid om over de landschapskwestie te blijven discussiëren. De toenmalige burgemeester Jules Anspach vond het verbredingsontwerp slechts een 'simpele fantasie' en een 'luxe-kwestie' binnen een saneringsoperatie die vooral van speculatieve aard was (AFB. 9).

EEN POSTKAARTPANORAMA

Het toppunt van het succes van postkaarten, rond 1900, valt een twintigtal jaar na het doortrekken van de Congresstraat. Op de beelden zien we dus het panorama van het Congresplein in zijn afgewerkte, 19de-eeuwse toestand. De vele postkaarten laten via fragmenten de weidsheid raden van wat in die tijd een prachtig panorama vormde (zie afb. op p. 72). Schuin links rees in het landschap het indrukwekkende silhouet op van de collegiale

29. GBB, zittingen van 3 en 4 april 1874.

30. GBB, zittingen van 19 maart en 16 april 1877.

31. Antoine Trappeniers (1824-1887) had zijn opleiding gekregen bij J.-P. Cluysenaar, de ontwerper van het Congresplein. Hij was gemeenteraadslid (1870-1880), schepen van Openbare Werken (1879-1880) en corresponderend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Zelf had hij in maart 1860, samen met H. Hendrickx, ook een voorstel ingediend voor de heraanleg van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk, met daarin verschillende varianten voor straten die uitlopen op de kolom. Cf. VANDENDAELE, R. (éd.), *Poelaert et son temps*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1980, pp. 57-58 en noot 62.

32. GBB, zitting van 19 maart 1877.

Sint-Goedelekerk (nu de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekedraal), met in de verte de spits van het stadhuis. Recht voor de kijker, achter de borstwering, vormden de daken van de overdekte markt en de gevelrij van de *rue du Marché du Parc* een stedelijke voorgrond die zich in de diepte ontvouwde. Voorbij een eerste regelmatige rij bijna platte daken, veranderde het landschap in een chaos van pannen, puntgevels, dakramen en schoorstenen die in de verte vervaagden tot een wazige laag. Daaruit priemden klokkentorens, koepels en de eerste hoge gebouwen van de stad, overwegend hotels en grootwarenhuizen. Daarachter, naar de hori-zon toe, waren de toen nog relatief landelijke heuvels van Sint-Jans-Molenbeek en Gansho-ren te zien.

DE HERAANLEG VAN HET UITZICHTPUNT IN DE 20STE EEUW. BEHOUD VAN HET PANORAMA.

Aan de vooravond van de 20ste eeuw zal het 19de-eeuwse panorama grondige wijzigingen ondergaan. De transformatie van het landschap ging gepaard met de agendering van het Congresplein als een te beschermen uitkijkpunt. Er was om te beginnen de visuele impact van de afbraak van de lagergelegen wijken in het kader van de Noord-Zuidverbinding, waarvoor de werken zouden duren van 1903 tot 1952³³. De eerste sloopwerken knagen al aan de voorgrond van het panorama dat vanop het Congresplein te zien is.

Tegen 1914 zijn de sloopwerken al flink opgeschoten richting de toekomstige Pachecolaan³⁴. Wellicht om de nieuwe bebouwing in de afgebroken stadsdelen te regelen en om te vermijden dat panden verrijzen die het uitzicht zouden kunnen belemmeren, legt het College van burgemeester en schepenen in datzelfde jaar voor het eerst een gezichtshoek vast vanop het Congresplein³⁵. We staan dus voor eenzelfde fenomeen dat gelijktijdig het uitzichtpunt van de Belliardstraat treft³⁶. Ook daar doet de Noord-Zuidverbinding het idee ontstaan dat de omgeving beschermd dient te worden. Het graf van de onbekende soldaat aan de voet van de kolom, dat wordt ingehuldigd op 11 november 1922, past perfect in het geheel en zal het herdenkingskarakter van de plek nog versterken.

In het interbellum werpen de voorstanders van een nieuwe rationalistische, functionalis-

tische en op hygiëne gerichte stedenbouw een nieuwe, kritische blik op de landschappen die ze vanop de 'terrassen van de stad' te zien krijgen. Ze betreuen het gebrek aan orde dat uitgaat van die 'vormeloze massa'³⁷. De programma's voor heropbouw op de werven van de Noord-Zuidverbinding bieden de kans om iets te doen aan dat gebrek. De Noord-Zuidverbinding veegde weliswaar een aanzienlijk gedeelte van het pre-industriële stedelijke landschap weg, maar bood tegelijk de kans om een modern panorama uit te werken. Op vraag van de Staat gingen de werken voor de verbinding gepaard met een denkoefening over de transformatie van het stadscentrum. Vanaf 1936 werd die begeleid door een commissie van stedenbouw-kundigen en lag de focus op de inplanting van gebouwen en architecturale complexen lang het tracé van de verbinding, zoals het Rijksadministratief Centrum (RAC) en de Kunstberg, en op het tot stand brengen van een 'nationale' laan. De inplanting van het RAC onderaan het Congresplein en langs de toekomstige Berlaimontlaan, de integratie ervan in de onmiddellijke omgeving en de vorm van de inrichting kaderden dus in een bredere denkoefening die al een geruime tijd vóór het starten van de bouwwerken was opgezet.

Verscheidene architecten werden belast met het opmaken van de plannen voor die nieuwe ontwikkelingsprojecten. Vanaf de eerste voorontwerpen voor het RAC, uit de jaren 1940, blijkt de bezorgdheid om het behoud van het panorama van het Congresplein, door de inplanting, de uitlijning en de volumes van de gebouwen die in de lagergelegen gedeelten en langs de tegenoverliggende laan opgetrokken zouden worden (AFB. 10)³⁸. De laan zou vanaf 1952 voor een brede horizontale onderbreking in het landschap zorgen. De markt zelf en wat van de wijk van de *Bas-Fonds* overbleef zouden snel verdwijnen, om plaats te maken voor het RAC, waarvan in 1958 de eerste steen werd gelegd (AFB. 11).

EEN NIEUWE ESPLANADE EN DE VERPLAATSING VAN HET UITZICHTPUNT

De bewogen geschiedenis van de bouw van het RAC, bedoeld om op éénzelfde plaats alle federale administratieve diensten samen te brengen, werd beschouwd als een architectonisch en stedenbouwkundig manifest voor het centra-

33. Over de geschiedenis van de stad, zie HUBERT, M., 'Un passé bien présent. Le site de la cité administrative de l'Etat, condensé de l'urbanisme bruxellois', *Les Cahiers de la Cambre, Architecture n° 8. La cité administrative de l'Etat. Schémas directeurs et action publique à Bruxelles*, 2009, pp. 14-55 en de bijgevoegde bibliografie.

34. LEBLICOQ, A. & LEBLICOQ, Y., 'Quelques souvenirs d'une enfance dans le quartier bruxellois des Bas-Fonds au début du XXe siècle', *Cahiers Bruxellois - Brusselse Cahiers*, 2017, LIX, 301-360. <https://doi.org/10.3917/brux.049.0301>, pp. 333-334, fig. 9 en fig. 10.

35. Zie het artikel van Géry Leloutre en Sarah Capesius in deze publicatie, p.120 voetnoot 34.

36. Zie de bijdrage van Judith Le Maire in dit nummer.

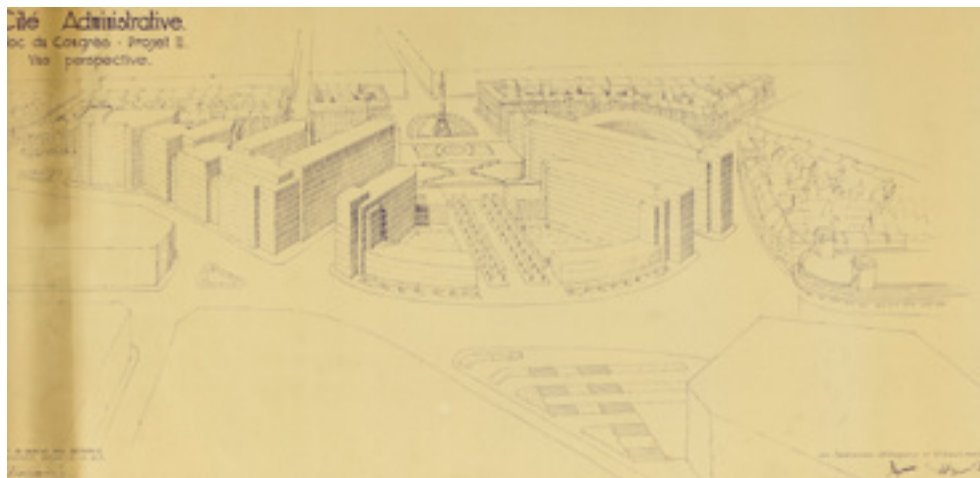
37. SCHMITZ, M., 'Figure de Bruxelles', Edition Art et Technique, Dilbeek, 1944, pp. 23-34.

38. 'Cité Administrative de l'Etat à Bruxelles. Plan d'ensemble du 2e Projet', Jean-Jules Eggericx en Raphaël Verwilghen, 1939. Fonds Jean-Jules Eggericx (© CIVA). Met dank aan Géry Leloutre voor deze informatie. Over deze precieze context, zie het artikel van Géry Leloutre en Sarah Capesius in dit nummer.

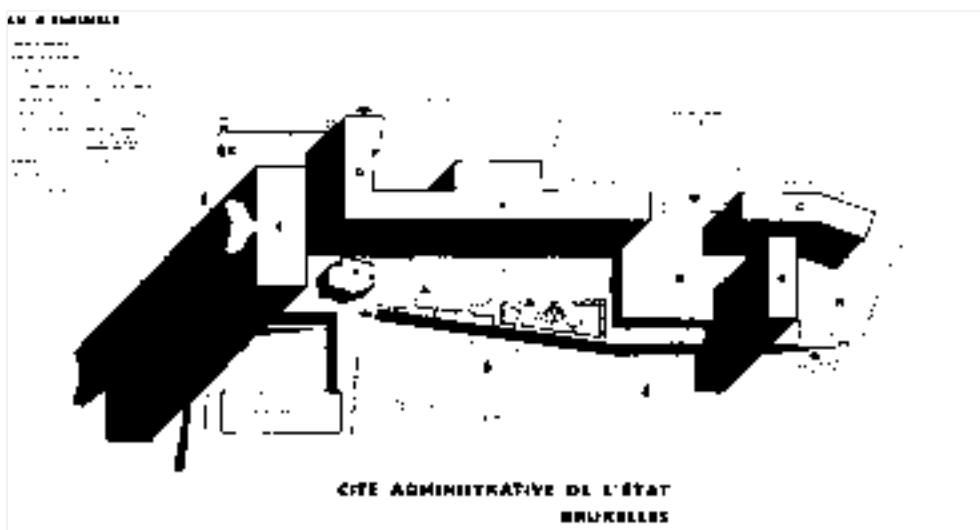
39. Dat is 13 jaar nadat in de Grondwetsherziening een aanzet is gemaakt tot de federalisering en het decentraliseren van de diensten die in het architecturale complex een onderkomen hadden moeten vinden. DEMEY, T., *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier. 2. De l'Expo'58 au siège de la CEE*, Brussel, 1992, pp. 63-99, CFC-Éditions; BRAL, G., 'La Cité Administrative de l'Etat', *Bruxelles, ville d'art et d'histoire*, n° 44, 2007.

40. BRAL, J.G., op. cit, p. 14.

AFB. 10
Rijksadministratief Centrum
in Brussel. Overzichtsplan van
het tweede voorstel, Jean-Jule
Eggericx en Raphaël Verwilghen,
1939. Fonds Jean-Jules Eggericx
(© CIVA).

AFB. 11
Rijksadministratief Centrum.
Indicatief overzichtsplan (uit
*Brussel, Stad van Kunst en
Geschiedenis* nr. 44, p. 26).

lisme van de Staat. Het complex werd voltooid in 1983³⁹ (AFB. 12A - 12C). Het ontwerp werd toevertrouwd aan een groep van architecten die de functionalistische principes aanhingen en focusten op een organisatie en scheiding van functies in de stad. Het nieuwe monumentale geheel moest gebruik maken van de specifieke kenmerken van het beschikbare terrein van 6,41 ha, met name de steile helling. Er moest tegelijk een verbinding gerealiseerd worden tussen het Congresplein en de Berlaimont- en Pachecolaan, die bovenop het tracé van de nieuwe Noord-Zuidverbinding gekomen waren en zich 17 meter lager bevonden. Het behoud van het panorama bleef van doorslaggevend belang bij de beslissingen over het geselecteerde project, dat vanaf 1959 openbaar zou

worden gemaakt. De opstellers verbonden zich tot het herzien van het panoramische uitzicht over de stad⁴⁰.

Het algemeen gedeelte van het ontwerp voor het RAC ging uit van de inplanting van verscheidene volumes op een uitgestrekt terras. Een toren van 40 verdiepingen, de toekomstige Financietoren, vormde het symbolische verticale referentiepunt. Het complex was het resultaat van een plateaustedenbouw gericht op een absolute scheiding tussen voetgangers- en auto-verkeer. Het werd een voor het publiek toegankelijke esplanade, een uitgestrekt, verhoogd mineraal platform dat instaat voor de verbinding van het nieuwe complex met het Congresplein. Qua oppervlakte was

AFB. 12A - 12C

Rijksadministratief Centrum, gefotografeerd in 1980, in het kader van de prospectie voor de *Inventaris van het bouwkundig erfgoed van de Brusselse Vijfhoek* (© urban.brussels, IP 266_015, 266_21, 266_006).

de esplanade (70 x 110 m) het dubbele van het Congresplein (55 x 70 m). Rechts hing het plateau van de esplanade boven een tweede, langwerpige tuinterras. Het plateau gaf ook toegang tot dat negen meter lagergelegen gedeelte. Aan de rand van het Congresplein verkleinden twee lange balken van zes verdiepingen langs de Prins de Ligne-sstraat het oorspronkelijke venster op het panorama met in totaal ongeveer 20 meter. Het panoramische uitzicht dat men destijds te zien kreeg vanaf de balustrade van het Congresplein werd dus 100 meter naar voren geprojecteerd. Het opnieuw gekadrede

uitzicht ontvouwde zich nu over de voorzijde van de esplanade. Links ervan onttrok gebouw G voortaan de collegiale Sint-Goedelekerk aan het oog, terwijl men meer naar rechts, in de lijn van de tuinen van het RAC, de Financietoren te zien kreeg. Voor de pers uit die tijd was de grote betonnen esplanade het spectaculairste element van het RAC. Ze vormde een schitterend uitkijkpunt vanwaar de wandelaars van een nieuw panorama over de stad konden genieten⁴¹ (AFB.13).

Het RAC werd door de ontwerpers gezien als een nieuw en monumentaal landmark in de stad⁴². Bijkomende stedenbouwkundige verordeningen werden vastgelegd om te garanderen dat dit nieuwe geheel in de benedenstad zijn overheersende positie zou kunnen behouden. Zo kregen de gebouwen die vanaf 1952 langs de Berlaimont- en de Pachecolaan (AFB. 14) zouden verrijzen een maximale bouwhoogte opgelegd van ± 22 meter. De architecten en stedenbouwkundigen die belast waren met het ontwerp van het RAC waren destijds ook sterk betrokken bij de ontwikkeling van het Brusselse stadscentrum.

We stellen andermaal vast dat, als het landschap de inrichting van een uitzichtpunt rechtvaardigt en bepaalt, dat laatste ook een model inhoudt voor het eerste. Zoals blijkt uit de bijdrage van Géry Leloutre en Sarah Capesius in dit nummer, zal die bekommernis merkwaardig genoeg leiden tot een grondige analyse van de situatie van de bestaande uitzichten vanop de esplanade en tot het voorstellen van nieuwe erfgoedbaarheden in 1962⁴³. Het hoeft dus niet te verbazen dat de esplanade van het RAC en het uitzicht dat men vanop die plek heeft tot de opmerkelijke uitzichten werden gerekend, zoals ze opgesomd staan in de Atlas van toelaatbare hoogten⁴⁴ van 1972.

In die Atlas valt het panorama dat vanop de esplanade te zien is in de beschermingsfeer van drie visuele conussen (AFB 15): een breed uitzicht over de stad vanop de esplanade (F); een zichtbare corridor vanop de esplanade richting basiliek van Koekelberg en een uitzicht vanuit de Congresstraat richting Congresplein, met op de achtergrond het landschap. Deze bespiegelingen omtrent de toen nog recent ingerichte esplanade van het RAC hield rekening met een ander landmark, de basiliek van het Heilig Hart, die toen nog in de steigers stond. Men was zich ook perfect bewust van het historische uitzicht op de Congreskolom. Dat werd gefotografeerd

41. Zie onder meer *Le Soir* 16 juli 1959; *Le Soir*, 8 januari 1961.

42. In het Administratief Centrum kunnen ook de ambtenaren genieten van een schitterend uitzicht over de stad. In de film van Yves Cantraine, *Histoire(s) d'une utopie à vendre*, horen we verschil-lende onder hen de loftrampet steken over het uitzicht vanuit de kantoren.

43. Voor een grondiger uitwerking van deze vraag verwijzen we naar het artikel van Géry Leloutre en Sarah Capesius in dit nummer.

44. Voor de Atlas van 1972, zie het artikel van Cecilia Paredes in dit nummer.

AFB. 13
De esplanade van het RAC, tijdens de bouw ervan, uittreksel uit de krant Le Soir van 8 januari 1961 (© KBR).

AFB. 14
Uitzicht over de Berlaumont- en de Pachecolaan vanaf de esplanade van het RAC in opbouw, rond 1961 (urban.brussels, dossier Toelaatbare hoogten, AL 179).

AFB. 15

De drie visuele conussen die van belang zijn voor de site en het bijbehorende panorama, zoals vastgelegd in de Atlas van toelaatbare hoogten van 1972.

De eerste conus (A2) onderscheidt het Rijksadministratief Centrum als een van de zes punten die een interessant uitzicht boden over een stedelijk landschap dat gedomineerd wordt door de Nationale Basiliek van het Heilig-Hart in Koekelberg. De tweede visuele conus (F) beschermt het uitzicht dat op die plaats geboden wordt, het panorama met de kom van de benedenstad en richting de hoogten van Molenbeek. Tot slot is er de derde gezichtskonus (K) die hetzelfde panorama beschermt maar dan met inbegrip van de Congreskolom die bekeken wordt vanuit het oosten, volgens het historische traject van een toeschouwer die door de Vooruitgangstraat stapt, vanaf het Surllet de Chokierplein (© urban. brussels).

en geanalyseerd. De foto's bij de studie getuigen van inzicht in de koppeling tussen de beide ruimten, het Congresplein en de esplanade (AFB. 16A EN 16B).

Terwijl het RAC zijn voltooiing naderde (1983), kreeg de esplanade erkenning als uitzichtpunt. Die erkenning bleek bijvoorbeeld duidelijk in 1989, tijdens de debatten in de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Naar aanleiding van een adviesaanvraag over de installatie van een kunstwerk op de esplanade, werd een simulatie op ware grootte *in situ* gevraagd om na te gaan of het uitzicht vanop de esplanade op het panorama niet zou worden aangetast⁴⁵.

DE ERFGOEDAANPAK EN EEN KRIMPENDE UITZICHT

In de jaren 1990 besloot de Stad zowel het Congresplein als de esplanade van het RAC als

erfgoed te erkennen. Wat men wel uit het oog verloor was de koppeling van beide ruimten. Dat had te maken met de stedenbouwkundige en architecturale verschillen, waardoor beide ruimten sterk met elkaar contrasteren.

Het RAC zelf was inmiddels reeds erkend als te vrijwaren erfgoed. Vermits de regionalisering van de bevoegdheden ertoe had geleid dat elk idee van een administratieve centralisatie als achterhaald werd bestempeld⁴⁶, was men sinds de jaren 1990 beginnen praten over een reconversie van de site. De toekomst van beide plekken verontrustte en mobiliseerde ook de burgers⁴⁷.

Het Congresplein verloor zijn statuut van *belvédère* aan de esplanade. In het charter voor de inrichting van de openbare ruimte van het koninklijk tracé dat opgesteld werd door de Koning Boudewijnstichting, omvat het voorstel een inkrimping van het perspectief achter de kolom, om het perspectief op de kolom vanuit de Congresstraat te centreren⁴⁸ (AFB. 17).

45. KCML BXL 2.701 (ongunstig advies).

46. https://kcml.brussels/sites/default/files/avis/489/bxl40123_489_0.pdf

47. HUBERT, *op. cit.*, p. 43.

48. ROGGEMANS, M.-L. (dir.), *Koninklijk tracé. Het charter voor de inrichting van de openbare ruimte*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1995, p. 45.

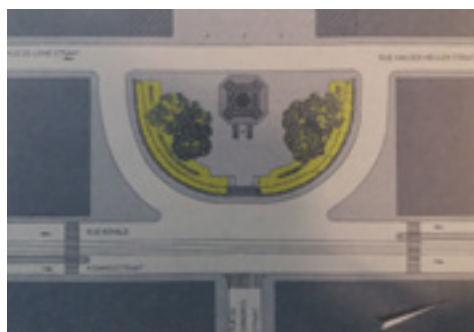
49. Voor de beschrijving in de Inventaris van het bouwkundig erfgoed en de Wettelijke inventaris van landschappen van 1995, zie <https://monument.heritage.brussels>, Dossier voor de bescherming van het Congresplein: Mon 2443-0344/0.

50. HUBERT, *op. cit.*, pp. 42-45. 2.

AFB. 16A EN 16B

Foto's van het perspectief richting Congresplein. De beperkingen in de hoogte die door de visuele conus K worden opgelegd hebben inderdaad voor gevolg dat het landschap op de achtergrond achter de kolom beschermd blijft tegen hoge constructies, om de leesbaarheid van het silhouet van de Congresskolom, een monument met een nationaal karakter, in stand te houden ten opzichte van het landschap op de achtergrond (© urban brussels, dossier Atlas van toelaatbare hoogten, AL_177 et AL_192).

AFB. 17

Inrichtingsvoorstel voor het plein, met een inperking van het perspectief achter de kolom (uittreksel uit het werk: *Koninklijk tracé. Het charter voor de inrichting van de openbare ruimte*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1995, p. 45).

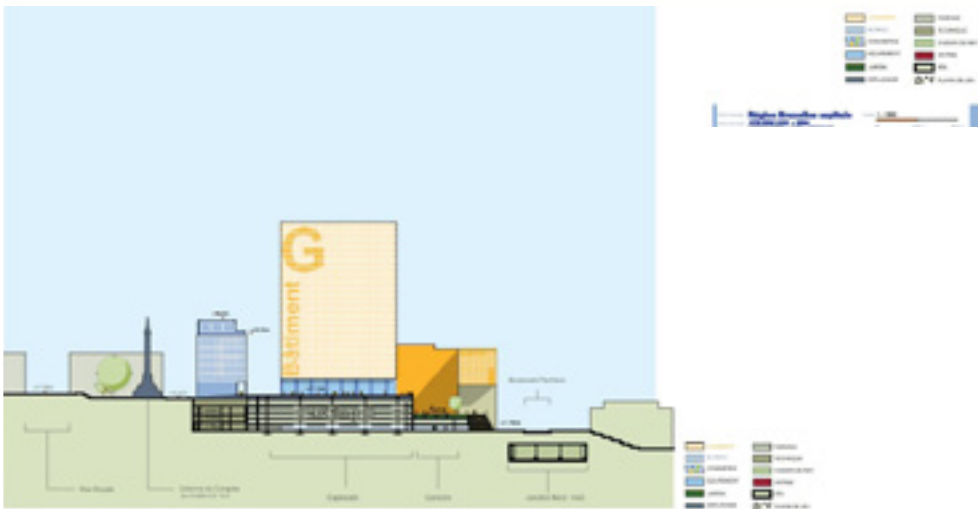
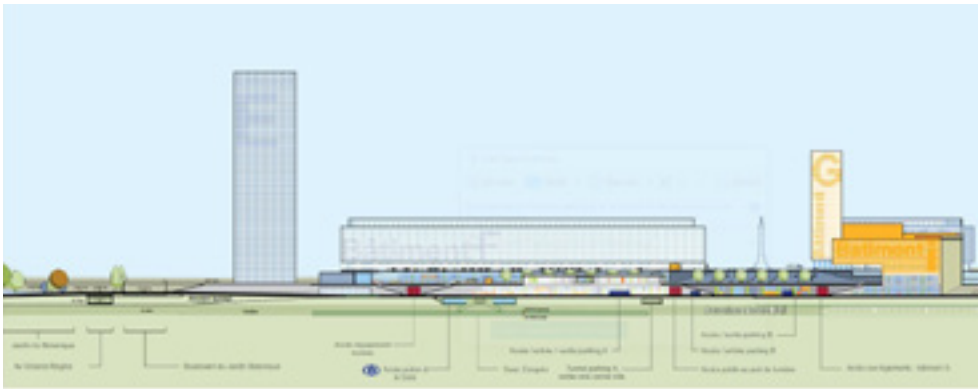
De eerste beschermingsmaatregelen gericht op enerzijds de esplanade en anderzijds het Congresplein negeerden hun visuele koppeling. In 1994 werd het RAC opgenomen in de Inventaris van het bouwkundig erfgoed van de Brusselse Vijfhoek en in 1995 kwamen de tuinen van Pechère en de esplanade op de Wettelijke inventaris van landschappen. In geen van beide gevallen werd melding gemaakt van een stedenbouwkundige link met het Congresplein. In het besluit tot inschrijving op de bewaarlijst die hetzelfde jaar nog overwogen werd kwam evenmin enige allusie voor op het uitzicht vanop het Congresplein⁴⁹.

NAAR EEN ULTIEM 'PANORAMAPROJECT' EN EEN PRIVATISERING VAN HET UITZICHT

Na de verkoop van het RAC door de Staat in 2001 en het geleidelijke vertrek van de ambtenaren, verruimden het debat en de reflecties zich tot de reconversie van de site. Het ging daarbij onder meer over de vraag van het behoud van het architecturale complex en van de esplanade. Ook de verbinding met het Congresplein en de bescherming van het panorama kwamen aan bod. Een en ander werd gedragen door de planning van het Gewest en de stedenbouwkundige diensten van de Stad, om de herinrichting en de reconversie van de site in goede banen te leiden⁵⁰. Het voormalige RAC in zijn geheel was om te beginnen binnen het GBT (Gewestelijk Bodembestemmingsplan) van 2011 erkend als Gebied met Gewestelijk Belang (GGB nr. 11). De perimeter ervan was via het Gewestelijke Ontwikkelingsplan (GeWOP) in 2002 opgenomen in een van de 14 hefboomgebieden van het Gewest (hefboomgebied nr. 6 'Kruidtuin'). Vervolgens maakte het gebied in 2007 ook het voorwerp uit van een Richtschema, dat op zijn beurt in 2013 door de Stad vertaald zou worden in een instrument voor lokale planning, het Bijzonder Bestemmingsplan (BBP) Pacheco.

In het in 2007 gepubliceerde Richtschema erkent het Gewest het geheel van het RAC vanwege de kwaliteit van zijn integratie in de omgeving en de waarde van de esplanade in de

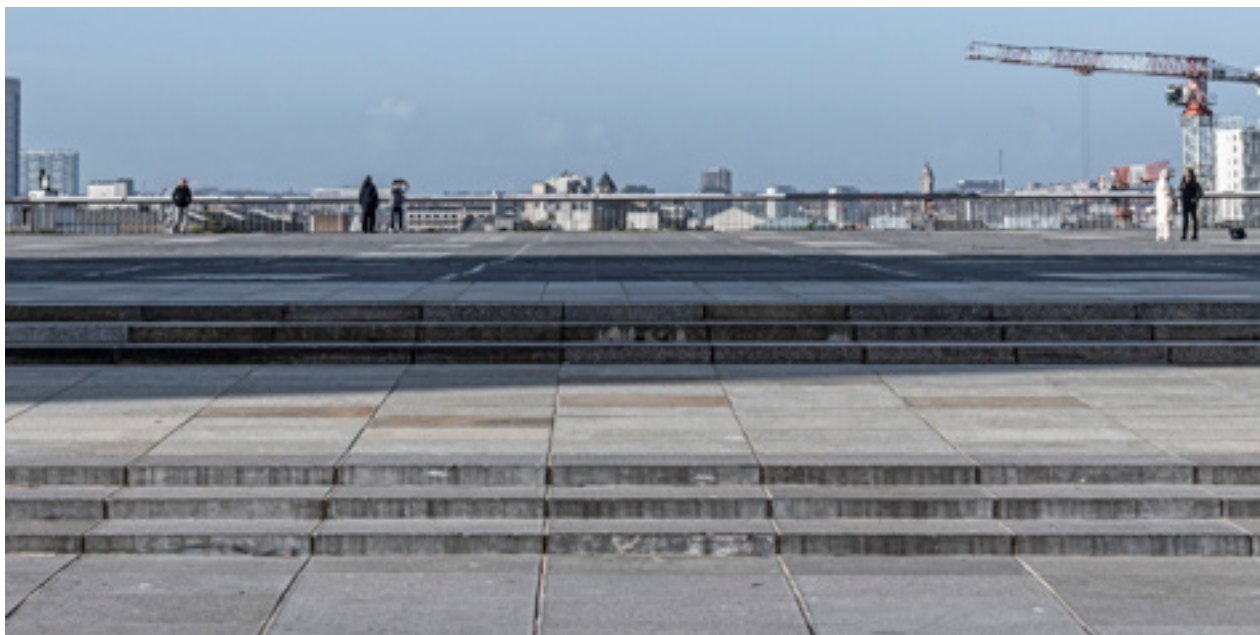

AFB. 18
Uittreksel uit het Richtschema 2007. In deze simulatie die het stedenbouwkundige potentieel van de site aantoont verhindert geen enkel gebouw het uitzicht vanaf de esplanade.

AFB. 19
Illustratie van het project in opbouw (uittreksel uit de aanvraag tot stedenbouwkundige vergunning (@ urban.brussels, dossier O4/PFD/6132466)).

AFB. 20
De esplanade van het voormalige Rijksadministratief Centrum (A. de Ville de Goyet, 2022 © urban.brussels).

51. GENARD, J-L, *Les Cahiers de la Cambre, Architecture N° 8. La cité administrative de l'Etat. Schémas directeurs et action publique à Bruxelles*, 2009, p. 191. Het Gewestelijk Ontwikkelingsplan (GOP 2002) legt 14 hefboomgebieden vast. Hefboomgebied nr. 6, 'Kruidtuin' omvat de perimeter van het voormalige Administratief Centrum. Het richtschema is het planologische instrument dat voor een hefboomgebied de strategische ontwikkelingsrichtingen vastlegt.

52. Atelier Lion en MSA, Richtschema. Hefboomgebied nr. 6. Kruidtuin https://urba.irisnet.be/nl/spelregels/de-strategische-plannen/copy_of_richtschema/richtschema-kruidtuin-eindverslag, p. 10.

53. Dit BBP, net als het eerdere masterplan, botste op het verzet van de aanhangers van een 'plateaustedenbouw'. <https://www.arau.org/content/uploads/2010/10/PPAS-PACHECO-11-10-2010.pdf>

54. Kennisgeving van de stedenbouwkundige vergunning van 13 augustus 2019. Het ontwerp werd drie keer nietig verklaard. Een van de ontwerpen werd verworpen door de Raad van State. Met dank aan Diane Gustin en Charlotte Quataert voor hun informatie.

serie van panorama's vanop de Koningsstraat⁵¹. Binnen dit planologisch instrument werden het behoud van de landschappelijke inrichting van het RAC en de opening en het uitzicht op de benedenstad, met het perspectief op de Congreskolom, als enkele van de belangrijkste doelstellingen van de reconversie en als richtinggevend voor de verdichting van de site beschouwd. Het schema bepleitte een opwaardering van de 'balkonfunctie' van de esplanade, die uitzicht biedt over het stadslandschap⁵² (**AFB. 18A EN 18B**). Het Bijzonder Bestemmingsplan (BBP Pacheco), dat de Stad in 2013 goedkeurde, gaat echter uit van een dergelijke graad van verdichting dat het wel eens moeilijk zou kunnen worden om dat beginsel te handhaven⁵³. Door mogelijk te maken dat langs de Pachecolaan een woontoren verrijst, op een plaats waar eerder niets stond, maakte het BBP Pacheco de weg vrij voor een aanzienlijke inkrimping van het gezichtsveld.

EPILOOG

In augustus 2019 leverde het Gewest de vergunning af voor de herinrichting van de site van het voormalige RAC⁵⁴. De plannen zijn gericht op de omvorming tot een nieuwe, levendige en multifunctionele wijk. Daarvoor

wordt ingezet op woongelegenheid, openbare voorzieningen (een school en een crèche) en winkelruimte. Het project wil ook de band met de omliggende wijken verbeteren, onder meer door de verbinding tussen boven- en benedenstad te versterken en door de verharding in de publieke ruimte te vervangen door groen. Het ontwerp voorziet ook nieuwe hoogbouw langs de Pachecolaan, tegenover de esplanade (**AFB. 19**). Op de plaats van het voormalige gebouw G, dat gesloopt werd, verrijst momenteel een eerste nieuw gebouw (**AFB. 20**). De promotoren hebben voor het gebouwencomplex de naam 'Panorama' bedacht en focussen in hun promotie op de vergezichten over de stad waarvan de bewoners en gebruikers van de nieuwe gebouwen zullen genieten. En één daarvan blijft het zicht op het Congresplein, of het voormalige ... *Panoramaplein*.

Vertaald uit het Frans

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Jean-Marc Basyn, Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valerie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Cecilia Paredes en Christophe Loir (ULB)

Redactiesecretariaat

Cecilia Paredes en Okke Bogaerts

Coördinatie iconografie

Julie Coppens

Eindredactie frans

Stéphane Demeter, Cecilia Paredes

Eindredactie nederlands

Paula Dumont

Auteurs/ redactionele medewerking

Aurélië Autenne, Okke Bogaerts, Odile De Bruyn, Sarah Capesius, Marie Demanet, Paula Dumont, Christian Frisque, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre, Géry Leloutre Judith Le Maire de Romsée, Murielle Lesecque, Christophe Loir, Tom Sanders, Barbara van der Wee, Thomas Schlessler et Andreas Stynen

Vertaling

Dynamics Translations, Linguanet

Nalezing

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, paula Dumont, Christophe Loir, Alfred de Ville de Goyet, Philippe Charlier, Alice Gérard, Murielle Lesecque, Nazim Lison, Anne Marsaleix, Cecilia Paredes

Cartografie

Toast Confituur Studio (Tenzij anders vermeld)

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
ARA – Algemeen Rijksarchief
CIDEP – Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
GAE – Gemeentelijke archieven van Elsene
H.M. – Hortamuseum
KBR Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
MSB – Museum Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2022/6860/008

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verspreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Sarah Capesius, Nadège Guichard (SAB), Alain Jacobs, Caroline Piersotte (Perspective), Stéphane Vanreppelen (Bozar), het team van het Documentatiecentrum urban.brussels en het team BruGIS (urban.brussels)

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

urban.brussels
Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamenten-koorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. Het dossier *Stadsgezichten* onderzoekt het creëren en beheren van uitzichtpunten, en het valoriseren ervan in de publieke ruimte. Met deze publicatie wil urban.brussels de actoren op het terrein bewustmaken omtrent deze problematiek.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-202-2